

Шевченкознавство

УДК 821.161.2-1.09

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-3(55)-22-28

РОЛЬОВИЙ ГЕРОЙ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Л. В. Мороз

*Рівненський державний гуманітарний університет;
e-mail: ludmila12011@ukr.net*

У статті досліджено художній феномен рольової лірики як поетичного тексту, побудованого у формі цілісного мовленнєвого висловлювання, організованого від особи, що дистанційована від автора і не може бути із ним ототожнена з огляду на декларований у творі біографічний, соціально-історичний або гендерний статус суб'єкта мовлення, а також репрезентоване ним коло морально-етичних, ідеологічних, естетичних, екзистенційних цінностей та уявлень.

До окремого різновиду рольової лірики віднесено й поетичні тексти, які загалом побудовані у формі вислову одного або кількох персонажів, тоді як представництво автора мінімізовано у них до окремих й фрагментарних реплік, що виконують функцію специфічного рамкового елементу, який формально поєднує репрезентовані суб'єктні форми, але не переводить їх у художню площину автопсихологічної форми вираження. Даний тип рольової лірики побудований у формі монологу чи діалогу двох і більше персонажів або рольової драматургічної сценки, де авторський голос виконує функцію ремарок, що зв'язують голоси представлених у творі суб'єктів поетичного мовлення.

Проаналізовано проблематику теоретичних пошуків літературознавців у дослідженні специфіки суб'єктної організації лірики. Охарактеризовано спектр суб'єктів поетичного мовлення рольової лірики.

Зроблено спробу типологізації рольових типів вираження авторської свідомості у ліриці Т. Шевченка. Проаналізовано різновиди власне рольового типу героя – персоналізованого та персоніфікованого.

Власне рольовий тип визначено як тип героя, ступінь предметної об'єктивності якого засвідчує його категоричну (принаймні, зовні декларовану) нетотожність із особою автора, мотивовану їхньою біографічною, соціально-професійною, екзистенційною тощо несумісністю.

Розглянуто питання, пов'язані із прийомами композиційного та мовленнєвого оформлення поетичного рольового тексту. Окреслено

концептуально-змістовні його ракурси, які виявляють себе на рівні вираження ідейно-тематичних концептів твору.

Ключові слова: *рольова лірика, автопсихологічна лірика, рольовий герой, персоналізований тип героя, персоніфікований тип героя.*

Постановка проблеми. З другої половини ХХ ст. особливу увагу дослідників привертає проблема суб'єктної організації лірики і, відповідно, форм її художньої типологізації. Ця проблема набула актуальності у зв'язку як із загальним ускладненням в поезії ХІХ і особливо ХХ ст. форм вираження авторської свідомості, так і з утвердженням у її масиві так званої рольової лірики, протиставленої ліриці автопсихологічній. Феномен рольової лірики, на відміну, звичайно, до певної міри, від лірики автопсихологічної, є достатньо складним і у належному обсязі ще не опрацьованим сучасним літературознавством, про що, зокрема, свідчать й численні розбіжності в теоретичних рецепціях, у яких дослідники намагаються визначити її основоположні семантичні ознаки.

До рольової лірики у роботі відноситимемо поетичні тексти, побудовані у формі цілісного мовленнєвого висловлювання, організованого від особи, що дистанційована від автора і не може бути із ним ототожнена з огляду на декларований у творі біографічний, соціально-історичний або гендерний статус суб'єкта мовлення, а також репрезентоване ним коло морально-етичних, ідеологічних, естетичних, екзистенційних цінностей та уявлень.

Окремим різновидом рольової лірики можна вважати й поетичні тексти, які загалом побудовані у формі вислову одного або кількох персонажів, тоді як представництво автора мінімізовано у них до окремих й фрагментарних реплік, що виконують функцію специфічного рамкового елемента, який формально поєднує репрезентовані суб'єктні форми, але не переводить їх у художню площину автопсихологічної форми вираження. Даний тип рольової лірики побудований у формі монологу чи діалогу двох і більше персонажів або рольової драматургічної сценки, де авторський голос виконує функцію ремарок, що зв'язують голоси оприятелених у творі суб'єктів поетичного мовлення.

Визначний як якісний, так і кількісний внесок у розвиток української рольової лірики зробив Т. Шевченко. За нашими підрахунками, його рольова поезія налічує понад 30-ти текстів, які продовжують традиції, започатковані його попередниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання специфіки суб'єктної організації лірики потрапляють у поле зору літературознавців лише у ХХ ст., тим часом, як суб'єктна проблематика, на думку С. Бройтмана, у сучасному літературознавстві розглядається як «основна для розуміння самої «ідеї лірики» [1, с. 527]. Проблематика теоретичних пошуків, яка стосується дослідження питань специфіки суб'єктної організації лірики і, зокрема, лірики рольової, репрезентована літературозна-

вчими розвідками В. Виноградова, М. Бахтіна, Б. Кормана, С. Бройтмана, М. Ткачука, І. Шацького, В. Назарця та ін.

Метою нашої статті є узагальнення та систематизація проблематики теоретичних пошуків літературознавців у дослідженні специфіки суб'єктної організації лірики й, зокрема, класифікації типів героїв рольової лірики Т. Шевченка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема класифікації типів рольових героїв ліричних творів є особливою актуальною, оскільки на сьогоднішній день у працях, присвячених цьому художньому феномену, не лише відсутні спроби розробки подібної типології, а й не вироблені чіткі критерії, які б дозволили це зробити. Ігнорування літературознавцями даної проблеми пояснюється насамперед тим, що у більшості випадків у відповідних дослідженнях мова йде не так про загальні аспекти функціонування рольової лірики, як про її розгляд у контексті творчості окремих поетів, що, звичайно, не спонукає літературознавців до широких теоретичних узагальнень і побудови типологій, які б виходили за межі тих конкретних завдань, які вони перед собою ставлять. Водночас навіть у фрагментарних спробах систематизації рольових амплуа, які використовує у своїй творчості той або той поет, спостерігається загальна тенденція до їхньої типологізації за ознакою тематичної ідентифікації, тобто належності об'єктивованої у поетичному тексті особи до певної сфери життєвої реальності: соціально-професійної, громадсько-політичної, мистецької тощо. Тематичний ракурс типології рольових героїв є найбільш оптимальним, водночас, на нашу думку, він повинен враховувати не лише специфіку суб'єктного вияву представлені у поетичному тексті рольової особи, а й характер та форми співвіднесення її свідомості із власне авторською, іншими словами – ступінь та художню мотивацію її дистанційованості від авторської свідомості. Зважаючи на це, вважаємо за доцільне виокремлення двох основних типів рольового героя поетичних творів – власне рольового (з його тематичними різновидами) та формально-рольового (з різними формами вияву його суб'єктної свідомості). У поезії Т. Шевченка представлений, переважно, герой власне рольового типу.

Власне рольовий тип та його різновиди. Власне рольовий тип – це показаний у творі герой, ступінь предметної об'єктивації якого засвідчує його категоричну (принаймні зовні декларовану) нетотожність із особою автора, мотивовану їхньою біографічною, соціально-професійною, екзистенційною тощо несумісністю. Герой цього типу є своєрідним аналогом персонажа епічних творів. Він повністю дистанційований від автора і виокремлюється у поетичному тексті як цілком самостійний суб'єкт мовлення і вияву певної світоглядної позиції. В рольових поетичних текстах цей тип героя виступає у двох різновидах, які можна назвати персоналізованим та персоніфікованим. До персоналізованого відноситься такий тип власне рольового героя, у якому відтворено образ уявної людської

особи (кола осіб) або надлюдської істоти. Персоніфікований тип власне рольового героя відтворює природний, технічний тощо образ, через який зімітовано поведінку та властивості людської істоти.

Персоналізований тип. Внутрішні різновиди персоналізованого типу власне рольового героя доцільно виокремлювати за ознакою його належності до різних сфер людської життєдіяльності, зокрема, – соціально-психологічної, громадсько-політичної, культурно-історичної та міфологічної:

– **Соціально-психологічна сфера.** Герої, що належать до соціально-психологічної сфери людської життєдіяльності, це, як правило, особи, змальовані у контексті тих або тих аспектів приватного життя та професійної діяльності людини. Рольова соціально-психологічна сфера у ліриці Т. Шевченка представлена достатньо значною кількістю поезій – «Думка», «У неділю не гуляла...», «Не спалося, а ніч, як море...», «Ой стрічечка до стрічечки...», «Якби мені черевики...», «І багата я...», «Полюбилася я...», «Породила мене мати...», «Ой мати, мати, серце не вважає...», «Ой я свого чоловіка...», «Ой пішла я у яр за водою...», «Ой люлі, люлі, моя дитино...», «У перетику ходила...», «У неділеньку та ранесенько...», «Утоптала стежечку...», «Ой умер старий батько...», «Не вернувся із походу...», «Було, роблю що, чи гуляю...», «Сон», «Ой маю, маю я оченята...»:

*Ой маю, маю я оченята,
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!
Ой маю, маю і рученята...
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!
Ой маю, маю і ноженята,
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати! [4, с. 305].*

– **Культурно-історична сфера.** Герої культурно-історичної сфери репрезентують коло осіб історичного та культурного минулого країни, які зробили значний внесок у її розбудову, як, наприклад, один із найвідоміших персонажів Біблії – другий цар стародавнього Ізраїлю Давид, відображений у рольовому поетичному циклі Т. Шевченка «Давидові псалми».

– **Міфологічна сфера.** Герої міфологічної сфери – це надлюдські, фантастичні істоти, які зазвичай належать до певного міфологічного пантеону. У рольовому суб'єктному ракурсі творів Т. Шевченка вони відтворені у поезії «Русалка» та фрагменті алегоричної поеми-містерії «Великий льох» у вигляді монологу трьох людських душ, які:

*Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове і сіли
На похиленному хресті
На старій церкві. «Бог простить»
Ми тепер душі, а не люди,
А відділя видніше буде,*

*Як той розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидче розкопали,
Тойді б у Рай нас повпускали,
Бо так сказав Петрові Бог:
«Тойді у Рай їх повпускаєш,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа великий льох» [3, с. 353].*

Персоніфікований тип. Внутрішніми різновидами персоніфікованого типу власне рольового героя є істоти тваринного світу, рослини, природні об'єкти та явища, технічні вироби, механізми, абстраговані поняття, різноманітні предмети людського ужитку. Б. Корман вважав, що в основу поетичних текстів із подібним героєм покладено «стародавній засіб уособлення природи, метафоричного осмислення та перетворення дійсності: традиційний образ поетичного мовлення реалізовано так, що він перетворюється на елемент ліричного сюжету» [2, с. 181].

Прикладами рольового монологу героя персоніфікованого типу є поезії Т. Шевченка «Розрита могила» (монолог України), фрагмент з поеми-містерії «Великий льох» – «Три ворони», «Лілея», «Ой чого ти почорніло» – монолог зеленого поля, яке почорніло:

*од крові; За вольную волю;
Круг містечка Берестечка [3, с. 143].*

Однією із найбільш яскравих прикмет рольової лірики Т. Шевченка є застосування прийому, який, за аналогією з відомим засобом поетичної стилістики, можна було б назвати статевою інверсією. Суть цього художнього прийому полягає у переадресації автором права виступати суб'єктом мовлення у творі рольовому персонажеві, відмінному від нього за гендерною ознакою. Іншими словами, статева інверсія має місце у поетичних творах, фактичним автором яких є чоловік, а особою, що виступає як суб'єкт мовлення, – жінка. У поетичному доробку Т. Шевченка близько 20-ти таких рольових текстів. У переважній більшості рольова героїня цих творів – це сирота («У неділю не гуляла...», «Ой умер старий батько...» та ін.), наймичка («Якби мені черевики...»), дівчина нещасливої долі («Лілея», «Породила мене мати...», «Ой мати, мати, серце не вважає...»), з різних причин нещаслива у коханні («І багата я...», «Полюбилася я...», «Не вернувся із походу...», «Ой маю, маю я оченята...» та ін.), іноді легковажна («У перетику ходила...»). У двох поезіях – це матір, яка («Ой я свого чоловіка...»), скориставшись від'їздом чоловіка, залишає дітей і розважається у шинку; співає колискову своїй дитині («Ой люлі, люлі, моя дитино...»), під час роботи на панщині нагодувала немовля і мріє уві сні про нездійсненну щасливу долю для своєї дитини («Сон»):

*Ой одна я, одна,
Ой стрічечка до стрічечки...
Якби мені черевики...
І багата я...*

*Полюбилася я...
Породила мене мати...
Ой мати, мати, серце не вважає...
Ой я свого чоловіка...
Ой пішла я у яр за водою...
Ой люлі, люлі, моя дитино... [3, с. 279].*

За аналогією зі статевою інверсією можна розглядати й використаний поетом у вірші «N. N.» («Мені тринадцятий минало...») прийом вікової інверсії, суть якої полягає у розбіжності між фактичним автором і суб'єктом мовлення поетичного твору у часі. Вікова інверсія, застосована для означення суб'єкта мовлення поетичного тексту, звісно, не надає йому статусу власне рольового героя, але може розглядатися як прийом рольової маски, що співвіднесена радше з ліричним героєм, але не автором як суто біографічною особою. На елементи маскового завуалювання вказує насамперед заголовок твору. Зазвичай заголовок рольового тексту виконує функцію прямої вказівки на суб'єкта поетичного мовлення і його соціально-психологічну, політичну, статеву і т.п. невідповідність авторові. Заголовок шевченкового твору, крім вказівки на ймовірну авторську біографічну вікову інверсію, містить криптонім «N. N.», який відсилає до образу змальованої у творі подружки дитинства Оксани Коваленко, але без прямого означення справжнього її імені і прізвища. В у цілому – художня символіка твору, його ідейно-змістовні концепти вказують на спорідненість суб'єкта поетичного мовлення із ліричним героєм маскового типу, який не дистанціюється беззаперечно від біографічного автора, а швидше виступає як виявлена у певному художньому ракурсі його творча іпостаса.

Вдається у своїй творчості Т. Шевченко і до започаткованих його попередниками прийомів драматизації та діалогізації рольового тексту. Репліки дійових осіб, які є суб'єктами поетичного мовлення, виокремлені за допомогою нумерації у його творах «Великий льох» (Три душі, Три ворони), «Не спалося, а ніч, як море...» (вартові, що охороняють ув'язненого).

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Проблему встановлення чітких понятійних меж між окреслюваними в тих або тих типологічних моделях побудови суб'єктної сфери ліричного твору й на сьогоднішній день навряд чи можна вважати вирішеною остаточно. Загалом, аналіз специфіки суб'єктної організації ліричного твору свідчить про те, що межі між виокремлюваними дослідниками суб'єктними формами вираження авторської рольової свідомості є достатньо умовними і відкритими для різних типів художньої взаємодії, суб'єктного синкретизму, який, зрештою, і уможливує феномен ліричного багатоголосся.

Література

1. Бройтман С.Н. Субъектная структура русской лирики XIX – начала XX века в историческом освещении. Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1988. Т. 47. № 6. С. 527–538.

2. Корман Б.О. Лирика Некрасова. Ижевск: «Удмуртия», 1978. 300 с.
3. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837–1847. 784 с.
4. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: у 6 т. К.: Наукова думка, 2003. Т. 2: Поезія 1847–1861. 784 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 1.04.2019 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором,
академіком НАНУ Козаком С. І.*

ROLE-HERO IN TARAS SHEVCHENKO'S POETRY

L. V. Moroz

*Rivne State University of the Humanities;
e-mail: ludmila12011@ukr.net*

The article deals with the artistic phenomenon of role lyrics as a poetic text constructed in the form of a holistic speech statement and organized from a person who is distanced from the author and can not be identified taking into consideration biographical, socio-historical or gender status of the speech subject as well as the range of moral, ethical, ideological, aesthetic, existential values and representations submitted by him.

A separate type of role lyrics includes poetic texts that are generally constructed in the form of the expression of one or more characters while the author's representation is minimized in them to some separate and fragmentary replicas which function as a specific frame element that formally combines submitted representational forms. On the contrary, it does not transfer them into the artistic plane concerning auto-psychological form of expression. This type of role-playing lyricism is constructed in the form of a monologue or a dialogue with two or more characters or a role dramatic scene where the author's voice acts as a remark linking the voices of poetic speech subjects.

The article analyzes the problems of literary critics' theoretical searches in their studies related to the lyrics subject organization specifics. It makes an attempt to characterize the spectrum of poetic speech subjects in role lyrics.

An attempt is also made to typologize the role types of author's consciousness expression in T. Shevchenko's lyrics. The varieties of the hero's character actual role-type (i.e. personalized and personified) are analyzed as well.

The hero's actual role-type is defined as the type when degree of objectification confirms his categorical (at least, outwardly declared) non-identity with the author himself motivated by biographical, socio-professional, existential, etc. incompatibility.

The article also deals with the problems related to the methods of composite and speech design of poetic role-text. It outlines conceptual and substantive points which reveal themselves at the level of ideological and thematic concepts of expression.

Key words: *role lyrics, auto-psychological lyrics, role-playing hero, personalized type of hero, personified type of hero.*